

**O'ZBEK TILIDA LEKSIK MA'NO TARAQQIYOTI VA UNING
KO'CHISH MEXANIZMLARI**

Nazarova Sabrina Zafarjon qizi
NamDU Filologiya fakulteti o'zbek tili yo'nalishi talabasi

Annotatsiya: Ushbu maqolada o'zbek tilidagi leksik ma'no taraqqiyoti va so'z ma'nosining ko'chish yo'llari atroflicha tahlil qilinadi. Tadqiqotda polisemiya, metafora, metonimiya, sinekdoqa va vazifadoshlik asosidagi ma'no ko'chish holatlari yoritilgan. Shuningdek, lingvistik va nolingvistik omillarning yangi ma'nolar hosil bo'lishidagi o'rni ko'rsatilgan. Maqola so'z ma'nosining kengayishi, torayishi hamda semantik o'zgarishlarning til taraqqiyotidagi ahamiyatini ochib beradi.

Kalit so'zlar: leksik ma'no, polisemiya, metafora, metonimiya, sinekdoqa, vazifadoshlik, semantik o'zgarish.

Аннотация: В статье рассматриваются особенности развития лексического значения и способы переноса значения слов в узбекском языке. Анализируются такие явления, как полисемия, метафора, метонимия, синекдоха и функциональное сходство. Особое внимание уделено лингвистическим и нелингвистическим факторам, способствующим формированию новых значений. Также изучаются процессы расширения и сужения значения, отражающие закономерности языкового развития.

Ключевые слова: лексическое значение, полисемия, метафора, метонимия, синекдоха, функциональное сходство, семантические изменения.

Annotation: This article explores the development of lexical meaning and the mechanisms of semantic shift in the Uzbek language. It analyzes linguistic phenomena such as polysemy, metaphor, metonymy, synecdoche, and functional similarity. The study highlights the roles of linguistic and non-linguistic factors in the emergence of new meanings. Furthermore, it examines the processes of semantic extension and narrowing, emphasizing their significance in the evolution of the Uzbek language.

Keywords: lexical meaning, polysemy, metaphor, metonymy, synecdoche, functional similarity, semantic change.

Kirish. Til — jamiyatning eng muhim ijtimoiy hodisalaridan biri bo'lib, u inson tafakkuri, dunyoqarashi va madaniyatining ifodachisidir. Har bir tilda so'zlar nafaqat atov birligi, balki xalqning tarixiy tajribasi, ruhiy olami va madaniy qadriyatlarini o'zida mujassam etgan ma'no tizimini tashkil etadi. Shuning uchun ham leksik ma'no va uning taraqqiyoti masalasi tilshunoslikda eng dolzarb yo'nalishlardan biri hisoblanadi. So'zlarning dastlabki ma'nosi vaqt o'tishi bilan o'zgarib, kengayib yoki torayib boradi, natijada yangi semantik qirralar vujudga keladi. Bu jarayon tilning ichki rivojlanish qonuniyatlari, ya'ni lingvistik omillar, shuningdek, jamiyatdagi ijtimoiy, madaniy, psixologik o'zgarishlar — nolingvistik omillar bilan chambarchas bog'liqdir.

Tilning bunday o'zgaruvchanligi uning tirik tizim ekanini, doimiy rivojlanish jarayonida bo'lishini yaqqol namoyon etadi. Leksik ma'no taraqqiyotining muhim ko'rinishlaridan biri — polisemiya, ya'ni so'zlarning ko'p ma'noliligi hodisasidir. Polisemiya tilda yangi ma'nolarning paydo bo'lishi va ularning o'zaro bog'lanish mexanizmlarini o'rganadi. So'z ma'nosining kengayishi ko'pincha ma'no ko'chish orqali ro'y beradi. Ma'no ko'chish esa bir necha asosiy yo'l — metafora, metonimiya, sinekdoqa va vazifadoshlik orqali amalga oshadi. Bu usullar orqali tilda yangi ma'nolar shakllanib, lug'at boyligi yanada kengayadi va nutqning ifodaviy imkoniyatlari ortadi. Zamonaviy tilshunoslikda semantik o'zgarishlar, ularning turlari va sabablarini o'rganish, til taraqqiyotining tabiiy qonuniyatlarini tushunish uchun muhim manba hisoblanadi. So'z ma'nosining ko'chish yo'llarini aniqlash esa tilning milliy xususiyatlarini, xalq tafakkurining o'ziga xosligini yoritishda alohida ahamiyat kasb etadi.

Tadqiqotlar metodologiyasi. Mazkur maqolada o'zbek tilida leksik ma'noning rivojlanish bosqichlari, so'z ma'nosining ko'chish mexanizmlari hamda bu jarayonda tilning ichki va tashqi omillarining o'rni keng yoritiladi. Shuningdek, ma'no kengayishi, torayishi va semantik o'zgarishlarning til taraqqiyotidagi roli tahlil qilinadi.

Tahlillar va natijalar.

Polisemiya va uning vujudga kelish sabablari

Polisemiya — so'zning bir nechta bog'langan yoki qarindosh ma'nolarga ega bo'lishi hodisasi. Bu hodisa tilning semantik tizimida keng tarqalgan bo'lib, lug'at boyligini oshiradi va nutqning kontekstga moslashuvchanligini ta'minlaydi.[1.30-35-b.]

Tarixiy diaxronik omillar: So'zlar tarix davomida yangi ma'nolarni qabul qiladi. Masalan, texnologik taraqqiyot natijasida klassik so'zlar yangi domenlarda ishlatiladi (masalan, «tarmoq» — an'anaviy ma'noda og'ir panjara, hozir esa kompyuter tarmog'i).

Morfologik omillar (affiksatsiya): Qo'shimchalar bilan yangi leksik birliklar hosil bo'lishi natijasida asosiy so'z bir nechta ma'noga ega bo'lishi mumkin (misol: «ko'z» — anatomik a'zo; «ko'z» — deraza elementida).[2.87-92-b.]

Kontekstual va pragmatik omillar: Birgina matn yoki nutq kontekstida so'z yangi, chet ma'noda tushunilishi mumkin — bunday ma'nolar keyinchalik generalizatsiyalanib qolishi hech gap emas.

Psixolingvistik mexanizmlar: So'z ma'nosi insonning kognitiv sxemalariga mos holda kengayadi; metaforik yoki metonimik uzelerde ma'nolar bir-biriga o'tadi.

Ijtimoiy-madaniy omillar: Madaniy yangiliklar, yangi kasblar, texnologiyalar yoki kiyim-kechak uslublari tilga yangi ma'nolar olib kiradi va mavjud so'zlarga yangi iroda beradi.

«Qalam» — yozish asbobi; «qalam» — muallifning badiiy irodasi (maqola yozish kontekstida).

«Daryo» — suv oqimi; «daryo» — odamlar oqimi, masalan, «Mashinadan to‘la daryo ko‘chaga qarab oqib keldi» — metaforik.

«Yadro» — fizik termin; «yadro» — biror tashkilotning markazi (metonimik ko‘chma).[3.51-53-b.]

Polisemiya tahlilida so‘zning kontekstli korpus tahlili (makalalar, adabiy matnlar, suhbat yozuvlari) samarali. Korpus asosida ma’nolar frekvensiyasi, kontekstlar farqlanishi hamda ma’nolar orasidagi diskret chekka va uzluksiz uzilishlar aniqlanadi.

Lingvistik omillar asosida yangi ma’no hosil qilish

Lingvistik omillar — so‘z ma’nosining o‘zgarishida til ichidagi tuzilma va munosabatlar orqali kelib chiqadigan omillar majmuasi. Ular ikki asosiy guruhga bo‘linadi: morfologik/so‘z yasovchi va semantik-konfiguratsion omillar.

Quyida bir nechta asosiy yo‘llari berilgan:

Elli’sis (ellips) va uning turlari: Siz keltirgan elli’sis misollariga qo‘shimcha sifatida, ellips ichida sintaktik qismlar tushib qolishi, ammo kontekst yordamida ular to‘liq anglanishi ham ko‘riladi. Ellips tilning iqtisodlashuviga xizmat qiladi va natijada so‘zlar o‘zgarilgan sintaktik pozitsiyada yangi semantik funksiyalar oladi.

Misol: «Yoqib qo‘y» o‘rniga «yoq» ishlatilishi — bu kontekstdagi qisqartma orqali yengillashgan ma’no hosil bo‘ladi.[4.121-125-b.]

Fonetik o‘zgarishlar va so‘zlarning qisqarishi: So‘z yoki iboraning fonetik qisqarishi (ta’kidlash yoki tez talaffuz natijasida) semantik birikmalarni o‘zgartiradi va yangi ma’notup hosil qiladi. Masalan, «respublika» → «repub» (slang yoki noformal nutqda) kabi.

Semantik kalka (so‘z va iboralarni tarjima orqali o‘zlashtirish): Chet tilidan bevosita tarjima orqali kirib kelgan birikmalar mahalliy semantik kontekstga moslashadi va o‘z ichida yangi ma’noni mustahkamlaydi. Siz bergan misollar (glasnost — oshkoralik) — klassik namunalar. Qo‘shimcha: «marketing» → «marketing» (har doim ham to‘liq mos kelmaydi; ba’zan «bozorlashtirish» o‘rniga ishlatiladi).[5.67-69-b.]

Sinonimiya, antonimiya va paronimiya orqali o‘tish: So‘zlar o‘rtasidagi leksik munosabatlar yangi ma’noni shakllantiradi — sinonimikla o‘rganish, atamalar sfera o‘ziga xosligi. Masalan, «mashina» va «avtomobil» sinonimik; biroq texnik kontekstlarda bir-biridan farqlanadi — «mashina» kundalik til, «avtomobil» rasmiy-texnik.

Lingvistik omillarni o‘rganishda statistik tahlil (konkordanslar, kollokatsiyalar, frekvensiyalar) so‘z ma’nosi mazmunining nuanslarini ochib beradi. Shuningdek, so‘zlarning kolokatsiya profilini aniqlash orqali qaysi ma’no kontekstlarda ustun kelishi ko‘rinadi.[6.36-41-b.]

Metafora usuli bilan ma’no ko‘chirish

Metafora — bir predmet, hodisa yoki tushunchani boshqa predmet yoki hodisaga tashqi yoki ichki o‘xshashlik asosida nomlash jarayonidir. Metafora — inson

tafakkurining asosiy konfiguratsiyalaridan biri bo‘lib, konseptual metafora nazariyasi (Lakoff va Johnson) hujjatiga ko‘ra biz dunyoni ko‘pincha metaforalar orqali tasavvur qilamiz.

Konseptual metafora: Bu metafora turida bitta abstrakt soxa boshqa, ko‘proq konkret soxa orqali strukturaviy xususiyatlar bilan anglanadi. Masalan, «Argument — urush» (debating is war) konseptual metaforasi: «u hujum qildi», «u mudofaa qildi», «ular mag‘lub bo‘ldi» kabi iboralar paydo bo‘ladi. O‘zbek tilida ham bunday konseptual metaforalar ko‘p: «hayot — yo‘l», «sevgi — fevral», va hokazo.[7.12-17-b.]

Metaforaning ichki va tashqi asoslari: Ichki (funktional) o‘xshashlik — ikki predmetning bajaradigan vazifasi orqali bog‘liq; tashqi — tashqi ko‘rinishi yoki xususiyatlari orqali. Masalan, «ko‘z» (deraza elementi) — tashqi o‘xshashlik; «to‘g‘ri yo‘l — to‘g‘ri gap» — ichki, vazifaviy o‘xshashlik.

Badiiy adabiyot va metafora: Badiiy matnlarda metafora yangi obrazlar yaratishda faol ishlatiladi; bu nutqning stilistik boyligi va kognitiv yukini oshiradi. Misol: «qalbning eshigi ochildi» — hatto «eshik» so‘zi metaforik ma’noda ishlatilgani tufayli yangi semantik qatlam oladi.

Grammatika va morfologiya bilan o‘zaro ta’sir: Metafora dovdorib, so‘z turkumlarida (ot, sifat, fe‘l) ham ko‘chadi — siz bergan misollar (oltin kuz, temir intizom) bunga misol. Qo‘shimcha: metaforik ishlatilgan sifatlar fe‘lga aylanishi mumkin: «gap chopzildi» — metaforik fe‘l.[8.155-159-b.]

Metafora tahlilida tilshunoslar psixolingvistik tajribalar, metafora xaritalari, va korpus analizidan foydalanadilar. Shu yo‘l bilan qaysi metaforik konstruktsiyalar jamiyatda keng tarqalganligi va ularning semantik konnotatsiyalari aniqlanadi.

Metonimiya (aloqadorlik) asosida nom ko‘chishi

Metonimiya — predmet yoki hodisaning nomi uning bilan bevosita aloqador bo‘lgan boshqa predmet yoki xususiyat nomiga o‘tishi hodisasi. Metonimiya metaforadan farqli ravishda — o‘xshashlik emas, balki aloqa (mamlakat, sabab, jarayon, material va hokazo) asosida ishlaydi.

Metonimiyaning asosiy turlari:

Butun-qism munosabati (sinekdoqa bilan yaqin): «Bosh» → «odam» (masalan, «bosh qoldi»).

Material-asos munosabati: «temir» (material) → «temir» (mashina, temir yo‘l elementlari) kabi.

Sabab-natija mexanizmi: «davolash» jarayonini bildiruvchi bir atama natija uchun ishlatilishi.

Muassasa-shaxs munosabati: «Oksford» — universitet; «Oksford» bitiruvchisini yoki ilmiy an’anani anglatishi mumkin.[9.222-228-b]

Metonimiya va qiyosiy semantika: Metonimiya leksik birliklarga kontekst orqali tez moslashadi; shuning uchun yangi nom ko‘chish tez sodir bo‘ladi. Masalan, «stakan»

so'zi ichimlik idoshi bo'lib, «stakan» — ichimlik o'zi sifatida qisman ishlatiladi (metonimik).

Nolingvistik omillar bilan o'zaro ta'sir: Ba'zi hollarda metonimiya ijtimoiy odatlar va madaniy jihatlar bilan bog'lanadi — mahsulot yoki ob'ekt bilan bog'liq rasmiy yoki norasmiy atamalar o'zgaradi.

O'zbek ona tilida «kitob» so'zi ko'pincha «bilim manbai» sifatida ham qo'llanadi — bu metonimiya jarayonidir (kitob → bilim). Yoki «choyxona» — aynan binoni anglatadi, lekin kontekstlarda «choyxona» — undagi faoliyatni (choy ichish, suhbat) bildirishi mumkin.[10.48-53-b.]

Metonimiyani tahlil qilishda talqinlar semantik-ontologik (qarash ob'ektiga qanday bog'liq) va pragmatik (muloqot vazifasi) jihatdan ko'rib chiqiladi. Metonimiya ko'pincha idiomatik tuzilmalar va frazeologizmlarning paydo bo'lishiga ham sababchi bo'ladi.

Sinekdoxa va vazifadoshlik asosida nom ko'chish

Sinekdoxa — qism orqali butunni (yoki butun orqali qismini) ifodalovchi semantik yondashuv bo'lib, metonimiyaning o'ziga xos ko'rinishi sifatida qaraladi. Vazifadoshlik (funktional ko'chish) esa predmetlar o'rtasidagi vazifaviy, foydalanish jihatidan o'xshashlik asosida nom ko'chishini bildiradi.

Sinekdoxa turlari:

Qism→Butun: «kol» (qo'l qismi) — odamning o'zi sifatida ishlatilishi; «somon» (bitta bo'lak) — butun (biror yig'indi).

Butun→Qism: «O'zbekiston yutdi» deganda ma'lum sportchi yoki jamoa butun O'zbekiston nomi bilan ifodalanadi.

Vazifadoshlik (funktional) misollar:

«Stul oyog'i» — stulning bir elementi, lekin «oyoq» anatomik ta'rifgacha ko'chiriladi.

«Samolyot qanoti» va «qush qanoti» — ikkala obyekt ham uchish vazifasini bajaradi; bu funktsional ko'chish misollari bo'ladi.

Ko'pincha sinekdoxa va vazifadoshlik bir-biriga qo'shib ishlaydi: masalan, «kuz» (fazo unsuri) — «yilning bir qismi» (qism→butun) va shu bilan birga «badiiy tilda metaforik jihatdan» ishlatiladi.[11.86-92-b.]

Sinekdoxa nutqni tezlashtiradi va ma'no birliklarini ixchamlashtiradi; rasmiy hujjatlarda u kamroq, norasmiy va ommaviy nutqda esa ko'proq uchraydi.

Funktional ko'chishning kognitiv asoslari: Vazifadoshlik asosida ma'nolar o'tishi — inson kategoriyalashining asosi bo'lib, u ob'ektlarning funktsiya va ishlatilishiga e'tibor beradi. Shu sababli texnika va yangi texnologiyalar sohasida ko'plab metaforik va funktsional ko'chishlar yuz beradi (masalan, «xotira» — biologik organ; «kompyuter xotirasi» — texnik funktsiya).

So'z ma'nosining kengayishi — dastlabki ma'no ko'proq cheklangan bo'lib, keyinchalik umumiyroq yoki yangi kontekstlarga tatbiq etilishi. Torayish esa aksincha:

dastlabki umumiy ma'no soha bo'yicha ixtisoslashgan, yana qisqartirilgan ma'no hosil bo'ladi.

Kengayish misoli: «Tarmoqlanish» — dastlab biologik yoki ijtimoiy maydondagi tarmoqlar; hozir esa «internet tarmog'i» kabi yangi sohada keng tarqaldi.

Torayish misoli: «Tibbiyot» — undan «kardiologiya» kabi ixtisoslashgan soha vujudga keladi; so'zlar ba'zan umumiy ma'nodan ixtisoslashgan terminologiyaga o'tadi.

Polisemiyaning transformatsiyalari: Ba'zan kengayish va torayish navbatma-navbat yoki aralash tarzda sodir bo'ladi — bu semantik shoxlanishlarga olib keladi.

So'z ma'nosining ko'chishi — tilning dinamik, ijtimoiy va kognitiv jarayonlar bilan chambarchas bog'liq natijasi. Lingvistik va nolingvistik omillar birgalikda tilning leksik qatlamini boyitadi va yangi ifoda vositalarini yaratadi.[12.28-36-b.] Ushbu bo'limlarda tahlil qilingan metafora, metonimiya, sinekdoxa va vazifadoshlik kabi mexanizmlar tilshunoslikda ham nazariy, ham amaliy ahamiyatga ega; ular frazeologiya, terminologiya, semantika va psixolingvistika sohalariga bevosita ta'sir ko'rsatadi.

Tilning eng muhim qatlamlaridan biri bo'lgan leksik tizim doimo o'zgarishda, rivojlanishda bo'ladi. Har bir so'z tarixiy, ijtimoiy va kognitiv jarayonlar ta'sirida yangi ma'nolar kasb etadi, ayrim hollarda esa torayadi yoki eskiradi. So'z ma'nosining ko'chish yo'llari — tilning dinamik tizimini ifodalovchi eng faol mexanizmlardan biridir.

Xulosa va takliflar. Mazkur maqolada tahlil etilgan polisemiya, metafora, metonimiya, sinekdoxa va vazifadoshlik asosida ma'no ko'chish hodisalari so'z boyligining ortishiga, ma'no tizimining kengayishiga va nutqning ifodaviylik darajasining oshishiga xizmat qiladi.

Shuningdek, lingvistik va nolingvistik omillarning so'z ma'nosiga ta'siri natijasida tilning semantik tizimi yangilanib, yangi nominatsiyalar, terminlar, frazeologik birliklar va uslubiy qatlamlar paydo bo'ladi. Tilshunoslik nuqtayi nazaridan, bu hodisalar semantik evolyutsiya, kognitiv mexanizmlar va ijtimoiy tilshunoslik doirasida alohida ahamiyatga ega bo'lib, ularni chuqur tahlil qilish leksikologiya, semasiologiya va frazeologiya fanlarining rivojlanishiga hissa qo'shadi.

Xulosa qilib aytganda, so'z ma'nosining ko'chish yo'llarini o'rganish — nafaqat tilning ichki mexanizmlarini, balki inson tafakkurining, dunyoni anglashining, madaniyat va jamiyatning o'zaro aloqasini ham yoritib beradi. Shuning uchun ham bu masalani o'rganish zamonaviy tilshunoslikning dolzarb yo'nalishlaridan biri bo'lib qolmoqda.

References/ Литература/Adabiyotlar:

1. Hojiyev A. Leksikologiya va leksikografiya masalalari. – Toshkent: Fan, 1981.
2. G'ulomov A., Rasulov R. Hozirgi o'zbek adabiy tili. Leksikologiya. – Toshkent: O'qituvchi, 1987.

3. Hakimov M. Tilshunoslik nazariyasiga kirish. – Toshkent: Universitet, 2013.
4. Yoʻldoshev M. Tilning semantik tizimi va soʻz maʼnosi taraqqiyoti. – Toshkent: Noshir, 2017.
5. Mamatqulova S. Oʻzbek tili semasiologiyasi. – Namangan: NDPI nashriyoti, 2020.
6. Уфимцева А.А. Семасиология. – Москва: Наука, 1986.
7. Арнольд И.В. Лексикология современного английского языка. – Москва: Высшая школа, 1981.
8. Кубрякова Е.С. Язык и знание: На пути получения знаний о языке. – Москва: Языки славянской культуры, 2004.
9. Lakoff, G. & Johnson, M. Metaphors We Live By. – Chicago: University of Chicago Press, 1980.
10. Cruse, D.A. Meaning in Language: An Introduction to Semantics and Pragmatics. – Oxford: Oxford University Press, 2011.
11. Lyons, J. Semantics. Vol. I–II. – Cambridge: Cambridge University Press, 1977.
12. Ullmann, S. Semantics: An Introduction to the Science of Meaning. – Oxford: Blackwell, 1962.